

Козловська Л. С.,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри бізнес-лінгвістики

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

ЕПІТЕТ ЯК КОМПОНЕНТ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «ЧАС» У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Анотація. У статті досліджено епітетну парадигму в структурі лексико-семантичного поля «час» у поетичних текстах Ліни Костенко, чия мовна практика є знаковим феноменом в українському культурному просторі останніх пів сторіччя. У художніх текстах представлена авторська картина світу, що корелює з екстралінгвальними (культурними, соціальними, історичними тощо) умовами їхнього створення. На рівні дослідження мовостилю своєрідними конкретизаторами мистецького світосприймання та світорозуміння можуть стати епітетні сполуки, адже за ними виразно простежуємо ще й історію літературної мови в певний період її розвитку. Теорія епітета як поліфункціонального елемента художнього опису детально випрацювана в багатьох лінгвістичних дослідженнях. Епітет у текстах Л. Костенко так само є одним з продуктивних образотвірних та експресивно-оцінних засобів, певним механізмом творення художньо-естетичної реальності, індивідуального художньо-словесного моделювання світу, зокрема в лексико-семантичному полі «час». Визначено тематичні групи означень цього поля із стрижневими семами 'тривалість' (*довгий час, короткі ночі, коротка мить*), 'температура' (*холодна зима, гаряче літо, тепле літо, холодний ранок, прохолоді дні, пекучий день*), 'метеохарактеристика' (*сонячний день, місячний вечір, темна ніч*), 'колір' (*блакитний ранок, сивий день, день золотий, золота (золотава) осінь*), 'звук' (*надвечір'я дзвінке, тихий вечір*). У поезії Л. Костенко навколо назв часу виформовано значний корпус автологічних (безобразних) означень, які можуть відновлювати притаманну їм образність та оцінність. Найбільш кількісну групу автологічних епітетів становлять власне-темпоральні означення, які вказують на співвіднесеність із певним відтинком часу, так само автологічний характер мають означення із семою 'температурний режим'. Спостережено, що в проаналізованих часових дистрибутах активно використані колірні номінації на зразок *чорний, білий, синій, блакитний (голубий), сірий, золотий*, чия текстотвірна активність визначена і належністю до основних чи периферійних сегментів спектра, і складними асоціативними зв'язками, реалізованими в конкретних віршових контекстах. На перетині зі складниками лексико-семантичних мікрополів «зовнішній портрет людини» та «психологічний портрет людини» виявлено антропоморфні епітети, які засвідчують кілька типів персоналіфікаційних перенесень на підставі актуалізації різних ознак. Підтверджено високу активність часоназв в епітетному словнику Л. Костенко, де авторка розширює означальні контексти, увиразнюючи художню деталь. Поглиблений аналіз таких мовних структур-конкретизаторів мовомислення авторки водночас сприятиме осягненню національної мовно-естетичної репрезентації категорії часу.

Ключові слова: ідіостиль, мовотворчість, лексико-семантичне поле, поетичний текст, номінації часу, епітет.

Постановка проблеми. Мова художньої літератури завжди була у фокусі уваги лінгвістів. Оновлення напрямків досліджень, об'єктів аналізу, осучаснення методів та інструментарію сприяють збагаченню знань про історію літературної мови, її потенційні можливості. Саме різноплановість національної мовної системи уможливує вільне декларування в персоналізованому авторському тексті власного світосприймання, вибудову власного оригінального способу вербалізації мовної картини світу.

Дослідження мови української поезії ХХ–ХХІ ст. – це теж площина не нова, сповнена ґрунтовними науковими пошуками, спробами окреслити не завжди прості й однозначні для інтерпретації мовні одиниці та структури, з урахуванням екстралінгвальних чинників, часопросторових умов створення мистецького тексту. Саме в художніх текстах виявлена концептуальна, мовна, індивідуальна авторська картина світу, яка водночас віддзеркалює лінгвоментальні риси українства як нації. Як слушно зауважує Г. Сютя, «концептуально-мовотворча роль письменників особливо помітна в переломні епохи формування національної культури, з якими пов'язані *пікові періоди вияву етносвідомості, що з ними безпосередньо корелюють етапи становлення й інтенсивного розвитку національної мови*» [1, с. 17].

Із-поміж таких знакових для української лінгвокультурної традиції мовотворців – Ліна Костенко, чия мовна практика, беззаперечно, уже відіграє вагомий роль у розвитку сучасної літератури та сучасної мови. Саме тому творчий доробок письменниці активно досліджений у літературознавчому (В. Базилевський, В. Брюховецький, І. Дзюба, В. Дончик, В. Панченко, В. Саєнко та ін.) і мовознавчому аспектах (С. Єрмоленко, Л. Бублейник, І. Заремська, Т. Вавринюк, Г. Вокальчук, А. Омельченко, О. Дячок, В. Калашник, О. Телесжкіна). Як зазначає С. Єрмоленко, саме «через слово Ліни Костенко намагаємось зрозуміти не лише наш час і себе в ньому, а й усвідомити рівень розвитку української літературної мови, яка становить вищу культивовану форму національної мови і національної культури» [2, с. 7]. Для такого поглибленого розуміння авторського слова, виявленого в ньому світovidчуття та світорозуміння актуальною є спроба дослідити семантичну стратифікацію та функціональне навантаження епітетних конструкцій як компонентів лексико-семантичного поля «час» в ідіостилі Ліни Костенко.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Характеристика ідіостилу письменника передбачає опис найрізноманітніших джерел його становлення (фольклорних, усно-розмовних та книжно-літературних), арсеналу лінгвопоетичних засобів. Зокрема, до частотних об'єктів розгляду належить епітет.

Сучасні дослідники, спираючись на класичні постулати О.М. Веселовського, стверджують, що за специфікою вживаних автором тексту епітетів можна не тільки визначити належність твору до стилізового напрямку або течії, а й багатовекторно простежити історію розвитку літературної мови. Отже, словник епітетів – це також масштабна інформація щодо особливостей національної мовної картини світу, відображеної в ній специфіки сприйняття й емоційно-оцінного відображення навколишньої дійсності.

Пропоновані в сучасних фахових словниках дефініції епітета кодифікують його статус як концептуальної образотвірної категорії художньої мови в її поетичному та прозовому різновиді, увиразнюють стрижневі проблеми дослідження епітета в аспекті структури, семантики та контекстної прагматики.

У сучасній українській лінгвостилістиці теоретичні й практичні аспекти вивчення епітета як поліфункціональної одиниці художнього опису продуктивно опрацьовані у працях В. Ващенко, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Л. Ставицької, А. Мойсієнка, Л. Кравець, О. Рудь, М. Братусь, В. Красавіної та ін. дослідників. Одне з концептуальних узагальнень стосується того, що епітет – це «традиційний засіб, який найвиразніше передає особливості жанру, індивідуального стилю письменника, характеризує стиль літературного напрямку та художньої мови відповідного періоду» [3, с. 5]; «епітетне слово в аперцепційній системі художнього твору, як правило, має розглядатися у відношенні до окремої (означуваної) одиниці, а також до загального текстового континууму» [4, с. 62]. Функціонально-стилістичний аналіз численних поетичних і прозових текстів уможливує встановлення загальних художніх норм уживання епітетів, дослідження актуальних граматичних форм епітетних структур, тематичну класифікацію дистрибутивів у межах окремих лексико-семантичних полів (напр., іменники на означення часу, простору, людини тощо), диференціацію означальних сполук за наявністю емоційної оцінки, демонструє естетичну доцільність їх використання як одиниць мовоопису людини, пейзажотворення тощо.

Аналіз семантики епітетів передбачає дослідження структури, семантики і стилістичних функцій епітетів у контексті кореляції «епітет (означення) – дистрибут (означуване)». При цьому з'ясовують, як семантика дистрибута мотивує сполучуваність з епітетом і навпаки – асоціативний зв'язок епітета з одним чи кількома дистрибутами. За семантико-функціональною динамікою епітетів також простежують історію розвитку образно-зображальної системи української поетичної мови.

Мета статті – дослідити семантику й функціонально-стилістичне навантаження епітетів та епітетних конструкцій як компонентів лексико-семантичного поля «час» у поезії Ліни Костенко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Епітетні характеристики в поезії Л. Костенко – це продуктивний образотвірний та експресивно-оцінний засіб, механізм творення художньо-естетичної реальності, індивідуального художньо-словесного моделювання світу, зокрема й у лексико-семантичному полі «час». У функціонально-стилістичному навантаженні художніх означень виявляється специфіка авторського світосприймання.

Для оформлення й розвитку епітетного поля часоназв значущими стають певні ознаки. За цим критерієм визначаємо тематичні групи означень із стрижневими семами 'тривалість'

(*довгий час, довга ніч, короткі ночі, коротка мить*), 'температура' (*холодна зима, гаряче літо, тепле літо, холодний ранок, прохолоді дні, пекучий день*), 'метеохарактеристика' (*сонячний день, місячний вечір, темний вечір, темна ніч, місячна ніч, визорена ніч*), 'колір' (*блакитний ранок, синій ранок, сивий день, день золотий, золота (золотава) осінь*), 'звук' (*надвечір'я дзвінке, тихий вечір*).

Варто наголосити, що в художній мові естетичну функцію виконують не тільки естетично вартісні образні структури, а й ті, які мають статус безобразних (автологічних або ж конвенціоналізованих, стертих). Таке твердження ґрунтується на тезі О. Потебні («Из записок по теории словесности», 1905; розділи книги «Мысль и язык», 1862) про те, що для естетичного впливу художнього слова однаково важливими є і образні, й безобразні словосполучення, які в конкретному тексті набувають художньо-естетичного значення. Ця теза – засаднича для аналізу епітетів часу з погляду збереження, інтенсифікації чи мовно-естетичної трансформації їх базової семантики, основа, на якій вибудовуються засади лінгвостилістичного аналізу епітетів. У поезіях Л. Костенко навколо назв часу виформувано значний корпус автологічних (безобразних) означень. До таких належать власне-часові характеристики, що вказують на відношення до певного відтинка часу (пори року, місяця, частини доби тощо), конкретизують ознаки 'стан погоди', 'температура', 'наявність місяця, зірок', 'тривалість' і т. ін. У текстах ці означення можуть відновлювати образність, оцінність.

Притаманну ідіостилеві поетеси гостроту художньої реакції на актуальні суспільні процеси, явища спостерігаємо також в її авторських епітетних оцінках часу. Суспільно-історичну маркованість цього поняття засвідчують і позитивно марковані, і негативні характеристики, що відбивають індивідуальне сприймання, трактування подій у певну епоху: *Час – він мудрий, фікції скасує* (Вибране, с. 345); *В глухі часи загострюється слух, / У ті часи страшні, аж волохаті* (Антологія, с. 598); *Не треба заздрити Шекспіру / – він жив у дуже темний час* (Вибране, с. 535).

На противагу проілюстрованим оцінно-образним змістам, автологічно-конкретизувальну семантику реалізують епітетні сполучення *вечоровий час, завтрашній день, передвечірній клопіт*, пор.: *Згори йдемо у вечоровий час* (Вибране, с. 308); *Любить травинку і тваринку, / І сонце завтрашнього дня* (Вибране, с. 66); *і цих дворів передвечірній клопіт* (Антологія, с. 594). Такі власне-темпоральні означення, що вказують на співвіднесеність із певним відтинком часу, формують кількісно найбільш об'ємну групу автологічних епітетів.

Епітети *довгий, короткий* репрезентують мікрогрупу означень із семою 'тривалість'. У поезії Л. Костенко вони системно поєднані з номінаціями *час, дні, віки, ніч* тощо: *Вона була як мрія, що жила / В моєму серці довгі-довгі дні* (Вибране, с. 97); *Давай попливем у ніч коротку / назад по ріці незворотнього часу* (Вибране, с. 123).

Автологічний характер означень із семою 'температурний режим' умотивовує логіка асоціативних кореляцій, що відповідають знанням про світ, пов'язаним з побутовим досвідом сприйняття певних пір року чи частин доби. Наприклад, епітети *холодний, похололий* в аналізованих текстах виправдано поєднуються з часоназвами *зима, осінь, вечір, ніч, грудень*, пор.: *Вона [груша] боялась осені холодної / а я боялась шуму й суєти* (Вибране, с. 281); *жагучий сон закоханого літа / в холодну зиму бро-*

дять у вині (Вибране, с. 333); *Відпливаю ... / у холодний вечір* (Вибране, с. 293); *ляже сніг на похололі дні* (Вибране, с. 183); *коли земля в холодну ніч зашилена / і вітер в зорях тягне горяка* (Вибране, с. 176). Натомість епітети – носії температурної семи 'тепло' (*теплий, гарячий, теплий, пекучий*) поєднуються з іменниками *день, ранок, літо: Пекучий день, лісів солодка млява... / Смага стежок, сонливиці левад* (Вибране, с. 275).

Епітетні маркери метеорологічного стану – це регулярно вживані означення до назв частин доби – *ранок, день, вечір, ніч*. Частина художніх означень поєднують семи 'метеорологічний стан' та 'колір': *ранок білий, синій ранок, блакитний ранок, білий день, блакитний день, сизий день, сірий день, синій день, оранжевий вечір, голуба година, чорна ніч, ночі голубі, голубі світанки* тощо.

Широке коло часових дистрибутивів у мові аналізованій поезії мають колірні номінації *чорний, білий, синій, блакитний (голубий), сірий, золотий*. Їхня текстотвірність активна не лише належністю до основних чи периферійних сегментів спектра, а й складністю асоціативних зв'язків, які ці мовно-естетичні знаки реалізують в авторських текстах. Наприклад, традиційно високу образотвірну продуктивність засвідчує колоратив *чорний*, який у художньому баченні Л. Костенко є неодмінною характеристикою часономена *ніч* і змістово апелює до прямого значення прикметника *чорний* – «непроглядний, густий, темний»: *Чорна ніч інкрустована ніжністю* (Вибране, с. 8).

Відчутної естетично-оцінної модифікації зазнає в поезії Л. Костенко колоратив *сірий*. Його активна сполучуваність із часономенами *день, вечір, будні* умотивована, з одного боку, намаганням вербалізувати візуальне враження, а з другого – подати психоемоційну характеристику часового відрізка. При цьому пряме колоративне значення помітно поступається образному, переносному «нічим не примітний, невиразний. // Позбавлений новизни, одноманітний, беззмістовний» [5, с. 1130]. Пор.: *Був сірий день. І сірий був сусід. / І сірий стіл, і сірі були двері* (Вибране, с. 383); *я в сірі будні буду бити, як в бубни* (Вибране, с. 8). Пор., натомість, контрастний епітет ... *барвисті будні* (Вибране, с. 281).

Із вживанням означення *золотий* часто пов'язаний лірично-психологічний зміст темпоральних образів *день, вечір (звечоріння): Затінок, сутінок, день золотий. / Плачуть і моляться білі троянди* (Вибране, с. 15); *Золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни* (Вибране, с. 45). При цьому варто врахувати, що «понятійна група кольору ... становить рухливий пласт лексики, здатний до семантичних і стилістичних зрушень у поетичних контекстах. Новизна у вживанні колористичних прикметників відштовхується від традиційних засобів їх використання» [6, с. 20]. Це пояснює присутність у досліджуваній поезії оказіональних типів епітетизації номінацій часу.

Мовна естетика епітетних описів *ранку* та *ночі* спирається на релятивні ознаки 'ніч / вечір – темна частина доби', 'ранок / день – світла частина доби'. У розглядуваних віршових текстах Л. Костенко носіями цих ознак є епітети *темна, чорна, блакитний, ясний*, що посилюють стрижневі для семантичної структури часономенів ознаки, а іноді й реактивують, відновлюють стерту образність конвенціоналізованих епітетів, як-от *чорна ніч: Чорна ніч інкрустована ніжністю* (Вибране, с. 8). Епітет *чорний* у цьому контексті – це стилістичний інструмент психологізації зображуваного.

Отже, колірні характеристики в аналізованих текстах, безумовно, сприяють розширенню семантичного й експресивного обсягу темпоральних номінацій.

Епітетизація – це також механізм образної конкретизації фізичних і психофізичних властивостей відтинків часу. Тому епітети часто є компонентами поетичних антропоморфізацій, персоніфікацій, що засвідчують перетин лексико-семантичних мікрополів «час» та «людина» (у лексико-семантичних мікрополях «зовнішній портрет людини», «психологічний портрет людини», «фізичний стан людини», «характер людини»). Пор.: *Красива осінь вишиває клени / червоним, жовтим, срібним, золотим* (Вибране, с. 323); *Син білявого дня і чорнявої ночі* (Вибране, с. 181); *Ранок був сумний* (Вибране, с. 102); *За чорно-синьою горою, на схилку радісного дня* (Вибране, с. 201). *А ляже сніг на похололі дні. – / жагучий сон закоханого літа / в холодну зиму бродить у вині* (Вибране, с. 333); *Вечірній сон закоханого літа і руки, магнетичні уночі. / Вродлива жінка, ласкою прогріта, лежить у літа осінь на плечі* (Вибране, с. 294); *У ті часи, страшні, аж волохаті* (Антологія, с. 598); *А осінь хвора. Розлилася жовч. / Мені потрібне слово, а не слава* (Вибране, с. 154); *ходить осінь хвора* (Вибране, с. 154), *Якийсь художник у роки голодні* (Антологія, с. 599); риса характеру людини: *Тарасе, знаєш, нелегка епоха – / оцей двадцятій неволомний вік* (Вибране, с. 100). Прозора внутрішня форма цих образів забезпечує їх сприйнятливості, зрозумілості, а лексичне наповнення та загальне значення дає підстави зарахувати їх до антропометафор.

Метафорична мова Л. Костенко дуже часто засвідчує глибинний зв'язок із міфопоетикою. Зокрема, давні, базовані ще на міфології та її архетипах уявлення людини про світобудову вплинули на способи мовоопису часу, визначили типи його епітетно-оцінної вербалізації.

У розглядуваних текстах сему «плинність» вербалізують ускладнені епітетом багатоконпонентні метафори на зразок *ріка незворотнього часу, блакитний час тече: Давай попливемо у ніч коротку / назад по ріці незворотнього часу* (Вибране, с. 181); *Блакитний час, прикинувшись водою, тече в тицях тихих берегах* (Вибране, с. 342). Значення «літо закінчилося» вербалізує розгорнута асоціативно ускладнена метафора: *... вже доцвів цвітастий ситець літа* (Вибране, с. 339), а опис сніжної зими зі значною кількістю снігу – епітети *завалиста, товста*, пор.: *... зима за вікном завалиста* (Вибране, с. 72); *А зима упаде товста* (Вибране, с. 268). У цьому само контексті варто звернути увагу на часово марковані прикметники: *Звичайна хмара, сіра і осіння* (Вибране, с. 90); *Осінній вітер одгуляв, / затих* (Вибране, с. 322); *така я світла, наче вранішня зірка* (Вибране, с. 222). Сполучуваність з епітетом *осінній* визначає семантику й оцінність образів *ліс, сад, поле, день*, пор.: *Осінній сад ще яблущка глядить, листочок-два гойдає на гілляках* (Вибране, с. 142); *Осінній сад ... щось тихо шарудить* (Вибране, с. 151); *Осінній день берегами почавсь* (Антологія, с. 588).

Периферію аналізованої епітетної парадигми формують означення із семою 'речовина, матеріал виготовлення': *мельхіорове літо* (Вибране, с. 267), *день такий полив'яний* (Вибране, с. 368) та урочисто марковані, пор.: *Благословенна кожна мить життя / на цих весвітніх косовицях смерті!* (Вибране, с. 7).

Висновки. У поетичній мові епітет часто має на меті індивідуалізувати певну ознаку, підкреслити оригінальність

зображуваного. Прикметою авторського словника Л. Костенко є наявність епітетів, які пов'язані з описом часу. Семантичне розгортання цього складника у структурі досліджуваного лексико-семантичного поля відбувається на основі дистрибутивних ознак 'температура', 'метеохарактеристика', 'колір', 'звук', 'запах'. Авторка розширює означальні контексти, епітети-поезми увиразнюють художню деталь, саме так ускладнюючи традиційну семантику, поглиблюють власні семантико-емоційні горизонти.

Епітетна парадигма часономів у поезіях Ліни Костенко не обмежена лише проаналізованими мовними структурами. Виявлення та аналіз конкретно-чуттєвих означень з аудіальними компонентами, сполучень часоназв з епітетами без нашарування оцінної семантики, що естетизують такі ознаки, як швидкість//повільність, вчасність//невчасність настання певного явища порівняно зі звичною циклічною зміною часових періодів може стати перспективним для конкретизації мистецького осмислення часу Ліною Костенко.

Література:

1. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. К., 2017. 384 с.
2. Єрмоленко С.Я. Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко. Культура слова. Вип.73. 2010. С. 6–16.
3. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі : (на матеріалі творів другої пол. XIX – першої пол. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2005. 20 с.
4. Мойсієнко А. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша. К., 1997. 199 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпін, 2001. 1426 с.
6. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини XX століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук. Київ, 1993. 36 с.
7. Антологія української поезії XX століття. К., 2016.
8. Костенко Ліна Вибране. Київ, 1989.

Kozlovska L. The epithet as a component of the lexico-semantic field of *time* in Lina Kostenko's poems

Summary. The article examines the paradigm of epithet in the structure of the lexico-semantic field of *time* in the poetic texts of Lina Kostenko, whose linguistic practice has been a significant phenomenon in the Ukrainian cultural space of the 2nd half of the 21st century. Kostenko's artistic texts present her vision of the world which correlates with the extralinguistic (cultural, social, historical, etc.) conditions of their creation.

At the level of the analysis of the poet's stylistics, the epithet compounds can be regarded as the concretizers of the artistic perception of the world and the implicit ways of specifying the historical background and the details of Ukrainian literary language of the above period of its development.

A plethora of linguistic studies have been conducted to explore the role of the epithet as a polyfunctional element of artistic description. The epithet in L. Kostenko's texts is also one of the productive image-creating and expressive-evaluative means, a certain mechanism of creating artistic-aesthetic reality, individual artistic-verbal modeling of the world, in particular in the lexico-semantic field of *time*. The thematic groups of meanings of this field are defined with the core semes of «duration» (long time, short nights, short moment), «temperature» (cold winter, hot summer, warm summer, cold morning, cool days, scorching day), «weather conditions» (sunny day, moonlit evening, dark night), «color» (blue morning, gray day, golden day, golden (golden) autumn), «sound» (ringing evening, quiet evening).

To our mind, in the poems of L. Kostenko, a significant corpus of autologous (uncharacteristic) meanings is formed around the names of time, which can restore their inherent imagery and value. The most quantitative group of autologous epithets consists of proper-temporal meanings, which indicate correlation with a certain period of time, as well as autologous meanings with the term «temperature regime». Observed that in the analyzed time distributions, color nominations such as black, white, blue, cyan, gray, gold are actively used, whose text-creating activity is determined by belonging to the main or peripheral segments of the spectrum, and complex associative relationships realized in specific verse contexts.

Our research has specified a variety of anthropomorphic epithets found at the intersection of the lexico-semantic microfields, such as «the portrait of a person's appearance» and «the psychological portrait of a person». It proves that some types of figurative personification are based on the actualization of various features.

The vocabulary of L. Kostenko's epithets contains a huge number of the compounds related to the category of *time* in which the author combines the contextual meanings with certain artistic details.

An in-depth analysis of such linguistic structures, concretizers the author's linguistic philosophy, thus, contributing to the understanding of the national linguistic and aesthetic representation of the category of *time*.

Key words: idiostyle, language creation, poetic text, lexico-semantic field, time nominations, epithet.